

De kleine schaal of de grote schaal?

Over de postmoderne apocalyps en tegensystemisch verzet

Rormy Lippens

In deze noot wordt een ogenschijnlijke contradictie beschreven: deze tussen enerzijds de steeds toenemende kleinschaligheid in maatschappelijke actie en strategie, en anderzijds het steeds globaler wordende karakter van de hedendaagse apocalyps. De tekst gaat dus ook wel over hetgeen men nu toch al een tijdje de postmoderniteit pleegt te noemen.

Het is natuurlijk onbegonnen werk om in de hier toegemeten ruimte een uitgewerkte en uitgebalanceerde schets van de postmoderniteit en de erin ge(re)-produceerde contradicties weer te geven. Wat hieronder te lezen valt is dus hopeloos onvolledig en ongenueanceerd. Maar dat is waarschijnlijk niet zo erg. In apocalyptische tijden mag een beetje ongenueanceerd tafelgeklop wel.

De retoriek van de kleinschaligheid gaat al een tijdje mee. In het zog van hetgeen men steeds maar weer de na-oorlogse "emancipatiebeweging" lijkt te noemen, werd er altijd al wel gerept over kleinschalige 'projecten' en dergelijke. Het woord "projecten" is hier van belang. Vaak verwezen ze immers naar Vrij diffuse experimenten, die niet echt meer binnen een bredere maatschappelijke totaalstrategie waren gekaderd, doch integendeel eerder te beschouwen waren als tamelijk losse veruitwendigingen van een consumeristische na-oorlogse "life-style" cultuur. Een cultuur waarin door individuele en of kleinschalige levensstijlen stilaan een bonte kaleidoscopische verzameling van esthetische probeersels - ook de kleinschalige en ascetische probeersels - werd geproduceerd. Vooral bepaalde fracties uit de zogenaamde "knowledge class" - dit betekent: hoog opgeleiden, zoals leerkrachten, vormingswerkers, enz. - produceerden kleinschalige actie, vooral dan in de ecologische sfeer, en dan nog het liefst buiten de contouren van zoiets verderfelijks als de (verzorgings)staat. Experimenten werden het liefst ondernomen in de knusse zachtheid van de "civil society", waar men nog mens onder de mensen kon

zijn, en waar men zich nog in de illusie van een machtsvrje ruimte kon wintelen. Dit deel van de knowledge class, slechts zeer onrechtstreeks met het produktie-apparaat verbonden, en met zicht op socio-economische zekerheid, kon het zich dus blijkbaar veroorloven (of de illusie koesteren) zich los van bredere totaaisrategische opties uit te leven in een mozaTsch lappendeken van allerlei kleinere, afgebakende acties en actietjes, waarvan de onderliggende structuur nogal eens werd geweven rondom het middenklasserige concept "kwaliteit van het leven".

Hiermee wil natuurlijk niet gezegd worden dat er in het emancipatietijdperk ook niet grootschalig werd gedacht en gehandeld. Wel integendeel. Er liepen toen inderdaad wel enkele revolutionairen rond. De grootschaligheid werd evenwel in grote mate geleverd vanuit de arbeidersbeweging, die zichzelf nog een zekere collectiviteit bleek toe te schrijven, maar waarvan de doelstellingen echter maar al te vaak bleken neer te komen op de verdeling van enkele welvaartkrumels. Echte revolutionaire en tegensystemische (noem het anti-kapitalistische) praxis bleek niet echt noodzakelijk. Keynes en het overleg tussen de "sociale partners" leken immers voor een oplossing bij elke individuele kwaal te kunnen zorgen. En de hele zaak leek bovendien economisch gebeeonneerd te zijn: had het Kapitaal immers niet constant toenemende afzetmogelijkheden, en dus ook toenemende koopkracht, nodig? Was dit voor de arbeidersklasse dan geen garantie? En als dit zo was, waarom dan nog revolutie? Alhoewel deze capitulatie niet zomaar bij voorbaat als negatief te veroordelen is (al is het maar omdat ze onder bepaalde omstandigheden zelfs bredere, reflexievere en radicalere tegenreacties (1) stimuleerde en ondersteunde) zou ik toch wel durven stellen dat de balans uiteindelijk zwaar negatief is uitgevallen. In de nasleep van de na-oorlogse consumptieve explosie (over de macro-economische determinanten van deze explosie zullen we het straks nog even hebben) hielp dit model, op de duur, mede een exponentieel toenemende hedonistische en consumeristische (arbeiders)cultuur aanwakkeren. Daardoor werden bredere bevolkingslagen in de esthetiserende "life-style" cultuur van de individuele preferenties en differenties meegesleurd. En uiteindelijk werd hierdoor ook de hedendaagse rampzalige fragmentering van de arbeidersklasse mee gestructureerd. Aan die fragmentering liggen overigens nog wel andere factoren ten grondslag; ironisch genoeg blijkt de hedendaagse destructie van de welvaartsstaat de door de consumeristische dynamieken ingezette sociale fragmentering veelal nog te verscherpen; maar hierover later meer.

En hier, bij de klassefragmentatie, zijn we dan stilaan in de hedendaagse apocalyps beland. In deze apocalyps is er wel meer aan de hand dan klassefragmentatie, maar ook daar komen we straks op terug. We willen het eerst

hebben over de hedendaagse (noem het: postmoderne) roep om kleinschaligheid. Wellicht hoort het grote verhaal "dat er geen grote verhalen meer zijn" nu toch al tot de culturele standaardbagage van iedereen al eens een krant leest. In dit grote verhaal heeft men het over het feit dat Grote Projecten, Taalstrategieën, Revoluties, Anti-Kapitalisme, enz., niet meer kunnen, of, nog erger, blijkbaar niet meer hoeven. Sommige verdedigers van deze stelling - veelal aan ze onder de noemer "postmodernisten" door het leven en getoosten ze zich alle moeite om te vermijden als rechts-reactionairen gelabeld te worden - verwijzen hierbij naar de val van de Berlijnse muur en het ijzeren gordijn. Er zijn, volgens deze postmodernisten, geen grote ideologische slagen meer te leveren. Hiermee lijken ze, al dan niet impliciet, aan te geven dat het model van de liberale democratie (noem het: de vrije markt) de slag gewonnen heeft en uiteindelijk ook het enige werkbare model is gebleken. Slechts hier en daar moet er wat gesleuteld worden, zo kleinschalig mogelijk, aan een aantal soms stroef verlopende onderdelen of processen van de wereldwijde vrije markt. Over dit soort van anti-socialistische postmodernisten zullen we het verder niet zo veel meer hebben, en straks zal duidelijk worden waarom. Voor onze probleemstelling is een ander slag van postmodernisten van groter belang.

Het slag dat a. enerzijds wel onderkent (soms slechts alleen maar aanvoelt) dat onze hedendaagse wereld op een overweldigende wijze wordt gefragmenteerd en versplinterd tot een arena waarin versnipperde sociale entiteiten elkaar op een onvoorspelbare wijze, in voortdurend wijzigende constellaties en onder steeds wijzigende omstandigheden, confronteren, maar b. tegelijkertijd hieruit de conclusie trekken dat alleen kleinschalige actie, gekruid met wat humanistische lokale pragmatiek, het enige alternatief of de enige oplossing voor 's werelds hedendaags leed kunnen leveren. Deze kleinschalige, pragmatische optie wordt dan gerechtvaardigd door het, naar het heet, belachelijk anachronistische karakter van termen als "collectiviteit", of nog, "klasse". Misschien is er, volgens de nieuwe retoriek, met zéér veel goeie wil nog wel sprake van zoiets als een "Klasse an sich", maar in elk geval moet het sprookje van de "Klasse flir sich" definitief naar het rijk der historische fabelen worden verwezen. Het lijkt er sterk op dat vele zogenaamde postmodernisten er impliciet van uitgaan dat de nieuwe, hedendaagse, postmoderne conditie onomkeerbaar is, ja, zelfs een nieuwe "condition humaine", een nieuwe "natuur", een nieuwe menselijke essentie heeft gecreëerd. Een nieuwe conditie die gekenmerkt zou zijn door een irreduceerbare menselijke pluraliteit en differentie. Deze pluraliteit en differentie is, volgens vele postmodernistische verhalen, irreduceerbaar, dit wil zeggen: niet te herleiden naar funderende, structureren-

de dynamieken, niet te herleiden naar minder pluraliteit kortom. De postmoderne, zelfstylerende, gedecentreerde, consumptieve mens wordt blijkbaar in een "wezenlijke" pluraliteit geconstitueerd en gereproduceerd. Door een dergelijke reïficatie van hedendaagse ontwikkelingen tot een als "natuurlijk" of "wezenlijk" gerepresenteerde (en we herhalen: veelal impliciet geassumeerde) conditie vertonen de handelingstheoretische opties dan ook een specifiek karakter. Er wordt in deze context immers nogal vaak gepleit voor een nieuwe zelf-restrictieve moraliteit die iedereen moeten hanteren in de kleinschalige praxis van elke dag (2). Deze moraliteit moet dan blijkbaar zomaar opwellen uit de gefragmenteerde en fragmenterende brokstukken van wat we in archaische tijden nogal eens "samenlevingen" plachten te noemen. Alsof dit allemaal probleemloos zou kunnen in een wereld die steeds meer lijkt te verworpen tot een globale Boschiaanse arena van chaotische en overal manifesterende strijd en uitbuiting. Alsof deze nieuwe moraliteit wel boven zou komen te drijven zonder flinke ingrepen in structurele verhoudingen, zonder werk te maken van brede, weliswaar open, utopische visies. Het loopt wel los, blijken sommigen te denken, zodra je de mensen in kleine dingetjes laat samenwerken, en hun zelf-restrictieve moraliteit laat cultiveren. Hoogstens worden wat stellingen ingenomen ten voordele van vormen van geprolifereerde en vooral gedecentreerde maatschappelijke actie en verzet (3) (waardoor de postmoderne fragmentatie, zo laat zich vermoeden, nog eerder zal toenemen dan afnemen). De afwezigheid van enige contradictie valt in deze hele verhalenstroom slechts met zéér veel goeie wil te beamen (4).

Laten we deze centrale postmoderne paradox wat verder exploreren. Op het ogenblik dat sociale chaos en fragmentatie zich meer dan ooit blijken voor te doen, gaan er stemmen op voor kleinschalige actie, en gedecentreerd verzet. Grootschaligheid, zeker wanneer het anti-kapitalistisch gekleurde grootschaligheid betreft, wordt op de schroothoop van de Geschiedenis gegooid. Niet realistisch, heet het dan, aangezien de klassen verworpen zijn tot versplinterde en mozaïsche constellaties van hedonistische individualistische reactionaire esthetten. De klassenstrijd is niet meer de enige motor van de geschiedenis, zeggen anderen. Socialisme is uiteindelijk ook maar niks gebleken, gaat het verder (5). Laten we in knusse gezelligheid kleinschalig en pragmatisch bezig zijn, laten sommigen zich tenslotte ontvallen.

Hieronder zullen enige opmerkingen op deze nieuwe kleinschaligheid worden geformuleerd. Het betoog zal op de volgende stellingen uitmonden: 1. in de zogenaamde postmoderniteit is grootschaligheid méér dan ooit vereist; 2. sterker: grootschaligheid is, meer dan voorheen, de voorwaarde geworden

voor kleinschaligheid; 3. deze grootschaligheid kan alleen kleinschaligheid tolereren als deze kleinschaligheid in het perspectief van een brede tegensystemische en anti-kapitalistische praxis is verankerd. Dit betoog kan eigenlijk alleen gevoerd worden als er een poging ondernomen wordt om de apocalyptische dimensies van de huidige postmoderne ontwikkelingen te schetsen, en hun structurerende impact op concrete leefwerelden (de sferen waarin de kleinschaligheid zich dan zou moeten effectueren) aan te wijzen. Wat hierna volgt, heeft Vrij veel te maken met de structurele herschikking van het globale Kapitaal en de Economie.

Het verhaal begint ergens begin de jaren zeventig, toen de fragmenterende werking van wat men nu Keynesiaanse politieken noemt, zijn in de Westerse consumptiecentra eerste verwoestende hedonistische en consumeristische sporen had nagelaten. De na-oorlogse kapitaalstrategieën waren er immers op gericht om de onderlinge kapitaalconcurrentie op een nieuwe leest te schoeien. Deze nieuwe leest heette toen "produktdiversificatie". De oude concurrentiestrategieën, die al te vaak neerkwamen op het drukken van de arbeidskost, werden iets minder benadrukt, in de hoop de steeds weerkerende cycli van overproductie tegen te gaan. Voortaan werden concurrenten bestreden door een ongebreidelde produktdiversificatie, met als gevolg de explosie van de consumptiemarkt, en de constitutie van zoveel mogelijk individuele consumptiecellen. Tegen het begin van de zeventiger jaren was de fragmenterende klus al grotendeels geklaard. Voor zover er al ooit sprake is geweest Van een "Klasse flir sich" werd deze toen vrij grondig aan diggelen geconsumeerd. Ook al omdat het productieproces vlak na de oorlog, ter verhoging van de produktiviteit, grondig werd opgedeeld via de principes van het "wetenschappelijk management". Het hele proces werd, zoals reeds gezegd, geschraagd door de zogenaamde Keynesiaanse politieken, die de vraagzijde van de economie bleven aanzwengelen, en individuele "sociale gevallen" opnieuw voor productie én consumptie oplapten. Alhoewel toen reeds de basis werd gelegd voor de destructie van collectiviteiten, verliep dit Westerse consumptieve feest zonder al te veel structurele problemen. De wereld zat vrij degelijk in elkaar; alles had zijn redelijk Vaste plaats, en er bleek een economisch betonfundament te bestaan dat de noties "zekerheid" en "voorspelbaarheid" nog enige realiteitsbasis kon verschaffen. Dat het feest voor een groot deel werd gefinancierd door de grondige en systematische uitbuiting van de sedert de dekolonisatie goedkoper geworden Derde Wereld (6), daar lagen bijzonder weinig mensen echt wakker van. De Derde Wereld, zo dacht men, zou zich door de wondere effecten van de vrije wereldhandel, en de overname van het Westerse industrieel-kapitalistische model, uiteindelijk ook wel ontwikkelen. Alles zou

wel loslopen. Van dependentietheorie (7) had nog niemand gehoord, en dat de vetmesterij in de consumptieve centra van de wereld slechts kon doorgaan grotendeels "dankzij" de geplande plundering van de periferie, daar kraaide geen haan naar. Het was een wondere wereld vol zekerheden, waarin, eigenaardig genoeg, een zweem van collectivisme en solidariteit waargenomen kon worden. De economische betonfundering zorgde ervoor dat de lucht vol was van ronkende verklaringen over solidariteit: solidariteit tussen de individuele hedonistische werkers alhier onderling, en tussen de werkers alhier en de werkers aldaar. Het zou wel loslopen. Economische groei en het kapitalistische ontwikkelingsmodel zouden de klus wel klaren. Er werden hier en daar wel kanttekeningen geplaatst bij dit euforische festijn, de ene al wat anti-kapitalistischer dan de andere. Maar echt veel was dat niet.

De rest van het verhaal, vanaf het begin van de jaren zeventig dus, is eigenlijk overbekend. Op het gevaar af open deuren in te trappen, zal ik het verhaal toch nog wat trachten te ontwikkelen. Om verschillende redenen brak begin de jaren zeventig de economische betonfundering onder de begrippen "zekerheid" en "voorspelbaarheid". Van toen af werd de wereld geleidelijk écht postmodern: chaotisch, onvoorspelbaar, gefragmenteerd, onbestuurbaar, drijvend op esthetische preferenties en differenties, vloeibaar, on(be)grijpbaar (8).

Tegen het eind van de jaren zestig greep het Westerse kapitaal immers opnieuw terug naar de oudere concurrentiestrategieën van arbeidskostreduktie. En er kwamen er nog een paar nieuwe bij, nl. de invoering van flexibele (postfordistische) produktiesystemen, nieuwe technologieën (9), en, vooral, delokalisatie en internationalisering van produktie- en investeringscapaciteit (10). Vandaag de dag zou je het kapitaal best wel, met enige zin voor verbeelding, metaforisch kunnen omschrijven als een wat amorphe massa die rond de aardbol circuleert, en op deze aardbol volgens een amorele en abstracte winstlogica kansen opspoot, om deze daarna genadeloos uit te buiten, en zodra het meer lonend lijkt, opnieuw te delokaliseren. Elke controle over kapitaalsstromen lijkt nu verloren (voorheen kon men misschien nog wel de illusie koesteren dat het kapitaal min of meer onder controle was). Verschillende geografische regio's profileren zich om ter kapitaalvriendelijkst (lees: het minst eisen stellend op onder meer het sociale vlak), in de hoop door het flexibele investeringskapitaal bezocht te worden (lees: uitgebuit te worden). Deze geografische prostitueringsprostituering doet zich niet alleen voor op mondiaal vlak - regio's, staten of statengroepen wedijveren in kapitaalsattractieve praktijken -, maar ook op meer lokaal vlak - urbane regio's blijken eveneens steeds meer onderling te ijveren in de slag om het investeringskapitaal; verschillende be-

volkingsgroepen blijken elkaar steeds meer te bekampen om het recht door het kapitaal uitgebuit te mogen worden. Het begrip "solidariteit" krijgt in deze geweldige dynamiek een toch wat eigenaardige bijklank.

Er kunnen verschillende redenen aangehaald worden die deze Vrij plotselinge omschakeling naar een flexibeler, losgeslagen kapitaalsgedrag kunnen verklaren. We noemen er slechts enkele: een geleidelijker toenemende verzadiging van de centrale afzetmarkten (tegen het eind van de jaren zestig hadden velen wel al een eigen individuele auto, een eigen individuele keukenset, een eigen individueel scheerapparaat, een eigen individueel...), een verscherpte concurrentie vanuit enkele semi-perifere nieuw-geïndustrialiseerde landen die er dan toch in geslaagd waren geleidelijk ook een deel van de Westerse afzetmarkten in te palmen (maar daardoor de globale kloof tussen centrum en periferie mee hielpen uithollen), en, natuurlijk, de oliecrisis van 1973. Het lijkt evenwel vast te staan dat de enorme, wereldomvattende flexibiliteit van het kapitaal in de loop van de laatste decennia desastreus, zelfs apocalyptische gevolgen heeft geressorteerd. Het loont de moeite om deze gevolgen wat van naderbij te bekijken.

In het Westen heeft het flexibiliserende en internationaliserende kapitaal op zijn minst duale samenlevingen gecreëerd. Het hoeft hier vermoedelijk niet meer onderstreept te worden dat de Keynesiaanse concepten uit de tijd der zekerheid de economische de-betonning niet hebben overleefd. Tegen de hedendaagse massale en, als gevolg van permanente technologische vernieuwing en van de constant delokaliserende kapitaalflux, werkelijk structureel geworden werkloosheid is geen enkel Keynesiaans kruid gewassen. Integendeel: in de meeste Westerse staten (het begrip "Staat" lijkt overigens, tegen de achtergrond van het globaliserende en vloeibaar geworden investeringskapitaal, als bijzonder anachronistisch over te komen) is de centrale overheid er budgettair door impotent geworden, en, wat erger is, daardoor nog dieper in de wurgende greep van het postmoderne, flexibele kapitaal geraakt. Een sociale, redistributieve politiek lijkt er nergens meer fundamenteel in te zitten. Overal worden dergelijke politieken afgestoten naar meer lokale bestuursniveaus, hierdoor een proliferatie van de voormelde prostituerende veroorzakend. Volgens sommigen stevenen we daardoor nu al regelrecht af op de "nieuwe Middeleeuwen". Uit deze dynamiek kristalliseren er zich overal, en vooral in urbane settings (11), duale samenlevingen: een deel van de bevolking (het meest flexibele techno-deel, zeg maar) lijkt zich te kunnen handhaven in een comfortabele consumptieve positie, terwijl een ander deel blijkbaar onherroepelijk afglijdt in de nevelen van de lokale bijstand. De hele zaak wordt voorlopig wel nog samengehouden door enkele unifiërende discursieve constructies

(de veiligheid! (12), de migranten!), en door een meer stringente uitbuitingspraktijk in het Zuiden. Om de rust in de consumptieve (voorlopig nog consumptieve!), maar dualiserende centra enigszins te verzekeren, worden een aantal continenten op onze planeet nog iets harder uitgeperst.

In het Zuiden gaat het postmoderne, flexibele, internationaliserende kapitaal dus eveneens te keer (13). Ook in het Zuiden concurreren verscheidene geografische en sociale entiteiten in een neerwaartse spiraal om de gunsten van het vrij zwevende, ongecontroleerde investeringskapitaal. Produktielijnen worden ingeplant bij de meestbiedende en de minstvragende (en in het Zuiden wordt er, gezien de torenhoge buitenlandse schuld, bijzonder weinig gevraagd), en de produktie gaat in hoofdzaak richting centrum, net als de agro-producten van opgelegde monoculturen in handen van multinationals á la United Fruit. Dit in schril contrast tot de centrale voedseloverschotten: die worden in het Zuiden gedumpt en ontwrichten er lokale economieën. Alleen de regio's die, een tijd geleden, net vóór de de-betonning, onder meer door een sterk staatsingrijpen, de controle over de kapitaalsstromen enigszins hebben weten te structureren, en het kapitaal een zekere tijd hebben weten te binden, hebben zich tot de status van semi-periferie met een lokale consumptieve basis weten op te werken. De ironie wil dat deze semi-perifere regio's (onder meer de "vier tijgers" in Zuid-Oost-Azië) op hun beurt steunpunten zijn geworden voor het wereld-kapitalistisch bestel. Grote geografische brokken van onze planeet daarentegen worden gebruikt als voetveeg en als lastdier. Sommige regio's komen zelfs voor deze rol niet meer in aanmerking. Genocides zijn hun deel.

Het perverse van de hedendaagse apocalyps zit in het feit dat, precies door de exloderende mondialisering van het onvoorspelbare kapitaal, de hele wereld nogal "interconnected" is geworden: wat in het ene geografische deel gebeurt heeft nu (althans meer dan voorheen) een invloed op het andere deel; wat in het ene beleidsdomein plaatsgrijpt, heeft onvermijdelijk gevolgen voor het andere beleidsdomein (ecologie en economie komen regelrecht tegenover elkaar te staan; sociale, redistributieve politieken hypothekeren ecologische politieken en vice versa; enz.); kortom: de rijkdom van de ene is in de postmoderne dynamiek, nog meer dan vroeger, de armoede van de andere. Solidariteit ligt hier niet voor het rapen.

Misschien is de postmoderne apocalyps nu iets duidelijker geworden (14). Misschien kan het postmodernistische verhaal over grote verhalen en zo bin-

nen een meer adequate context geplaatst worden. Misschien kunnen de verhalen over kleinschaligheid en zo nu in een iets ander daglicht gelezen worden. Er zijn wél nog grote verhalen nodig (er is er in elk geval één denkbaar, namelijk het verhaal dat stelling neemt tegen de formidabele dynamiek, op zich al gelegitimeerd door grote verhalen, van de regelrechte wereldwijde apocalyps). Een retoriek van loutere kleinschaligheid is ontoereikend en alleszins ongepast. Een naïef vertrouwen dat, zelfs onder de huidige omstandigheden, aanneemt dat overal zomaar een nieuwe moraliteit zal opborrelen, zonder dat daarvoor structurele (lees: door strijd afgedwongen) condities worden gecreëerd, kan door postmodernistische intellectuelen misschien wel gepast en interessant gevonden worden, maar de verworpenen der aarde hebben er geen enkele boodschap aan. Wie kleinschalige projecten wil, moet op zijn minst beseffen dat deze in een zeer breed en mondiaal kader zullen worden geïmplementeerd. Een kader dat 1. op een geweldige wijze de voorwaarden schept voor enige kleinschaligheid of pragmatiek, en 2. precies dank zij heel wat kleinschaligheid, fragmentering, diversiteit en pluraliteit in staat wordt gesteld zichzelf voortdurend te reproduceren.

Loutere kleinschaligheid en pragmatiek voldoen niet. Kleinschaligheid en pragmatiek kunnen pas getolereerd worden in de mate dat ze fragmentering tegenwerken. Dit veronderstelt dat ze worden ingeschakeld in bredere tegensystemische perspectieven (15), en dat ze bruggen leggen met andere tegensystemische stromingen, bewegingen en acties. Tegenover "interconnectedness" kan alleen samengebalde tegensystemische kracht worden geplaatst. Hendaags, postmodern, verzet veronderstelt dus, meer dan voorheen, een zekere zeifreflexieve houding. De eigen strategische opties en acties dienen immers voortdurend te worden afgewogen op hun potentieel tegensystemische merites: in welke mate werken ze fragmenterend (en spelen ze dus in de kaart van de flexibiliteit), dan wel: in welke mate heffen ze fragmentering op (en remmen ze dus flexibiliteit)?

Gezien het overweldigend belang van de Noord-Zuid verhoudingen, en de centrale plaats van de Noord-Zuid polariteit in de huidige flexibele postmoderniteit, lijkt dit het prioritaire thema te zijn waarbinnen de meest diverse verzetshaarden aan elkaar zouden moeten worden gesmeed. Vooral de rol van de Derde Wereldbeweging kan in dit tegensystemische perspectief een katalyserende rol vervullen. Het zou een hele stap in de goede richting zijn mocht deze beweging er in slagen flarden van het diffuse ongenoegen in bredere lagen van uit de arbeidersbeweging binnen het ruimere anti-kapitalistische, tegensystemische perspectief te kanaliseren. Dat dit, gezien het voorgaande,

voorwaar geen makkelijke klus lijkt zal niemand betwijfelen. Maar elke druppel gebald tegensystemisch verzet is een goeie druppel.

Noten

- (1) Zie bijvoorbeeld: Keane, J. and C. Offe, *Contradictions of the welfare state*, London, Hutchinson, 1984.
- (2) Zie bijvoorbeeld het gedeeltelijk op E. Lévinas gesteunde werk van : Bauman, Z., *Postmodern ethics*, Oxford, Blackwell, 1993. Eén der referentiewerken voor wat betreft postmoderne pragmatiek is evenwel dat van Rorty, R., *Consequences of pragmatism*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1982.
- (3) Ook vanuit Marxistische tradities bepleit men nogal vaak gedecentreerde verzetsvormen. Een quasi-klassieker in dit verband is hier: Laclau, E. and Ch. Mouffe, *Hegemony and socialist strategy. Towards a radical democratic politics*, London, Verso, 1985. Reacties op dit werk, eveneens vanuit Marxistische hoek, vindt men onder meer bij: Geras, N., *Ex-Marxism without substance*, *New Left Review*, 1987, 169, 34-61. Zie, voor een bredere kritiek van het postmodernisme, eveneens: Callinicos, A., *Against postmodernism: a Marxist critique*, Cambridge, Polity Press, 1989.
- (4) Voor een kritiek van postmodernistische contradicties, zie: Norris, Chr., *The truth about postmodernism*, Oxford: Blackwell, 1989.
- (5) Een interessante commentaar op dergelijke stellingen vindt men bijvoorbeeld bij Vandepitte, M., *De Auffiebung van Lenin*, in: *Socialisme en vrijheid*, Berchem: Epo, 1990, p. 107-126.
- (6) Voor een bredere uitwerking, zie: Vandepitte, M., et.al., *Het post-koloniaal imperialisme*, *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 1994, 3, p. 47-83. Hypothesen met betrekking tot de structurele determinanten van divergerende imperialistische vormen en praktijken zijn, op vrij abstract-hypothetische wijze, uitgewerkt in Arrighi, G., *The geometry of imperialism*, London: Verso, 1978. Arrighi plaatst de Leniniaanse these van de determinerende rol van het overaccumulerende internationale financieringskapitaal in imperialistische ontwikkelingen vóór de tweede wereldoorlog tegenover de na-oorlogse determinering van imperialistische patronen door strategische ontwikkelingen in het multinationale industriële investeringskapitaal.
- (7) Een standaardtekst blijft nog altijd : Frank, A.G., *The development of underdevelopment* (oorspronkelijk uit 1966), overgenomen in: Ch. Wilber and K. Jameson (eds.),

- The political economy of development and underdevelopment, New York, McGraw Hill, 1992, p. 107-118.
- (8) Een mooie schets van de postmoderne pluraliteit kan men bij Zygmunt Bauman vinden. Hierna volgen een aantal van zijn meer recente werken: Bauman, Z., *Modernity and ambivalence*, Ithaca: Corneli University Press, 1991; Bauman, Z., *Intimations of postmodernity*, New York: Routledge, 1992 (dit is een reader); en tenslotte het bijzonder eloquente werk in Bauman, Z., *Postmodern ethics*, Oxford: Blackwell, 1993.
- (9) De postmoderne "cyberspace" zou niet lang op zich laten wachten.
- (10) Zie bijvoorbeeld: Moss, B., *Plant shutdowns and industrial flight: dealing capital Out in the eighties*, *Contemporary Crises*, 1984, p. 183-194.
- (11) Smith, M., *City, state and market*, Oxford: Blackwell, 1988.
- (12) Een greep uit de vrij overvloedige kritisch-criminologisch literatuur terzake: Hall, S., [et.al.](#), *Policing the crisis*, London: McMillan, 1978; Box, S., *Recession, crime and punishment*, London: McMillan, 1987; en, met specifieke verwijzing naar postmoderne impacten: Lippens, R., *Verhalen uit de oude doos*, *Recht en Kritiek*, 1995, 1, p. 37-62.
- (13) Het heeft weinig zin om hier ook maar een fractie van de massale beschikbare relevante literatuur terzake aan te halen. Toch een poging in de vorm van een kleine bloemlezing van recente titels: Amin, S., *De nieuwe wereldoverheersing van het kapitalisme*, *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 1994, 3, p. 23-46; Larrain, J., *Ideology and cultural identity. Modernity and the Third World presence*, Cambridge: Polity Press, 1994; Lee, R., *Modernization, postmodernism and the Third World*, *Current Sociology*, 1994, 2, p. 1-64.
- (14) Gelijkaardige schetsen (van de zogenaamde "postmoderne conditie") als hetgeen wij in deze kleine noot uiterst beknopt en onvolledig hebben gepresenteerd vindt men onder meer bij: Jameson, F., *Postmodernism, or the cultural logic of late capitalism*, *New Lefi Review*, 1984, 146, p. 53-92, en bij Harvey, D., *The condition of postmodernity*, Oxford: Blackwell, 1989.
- (15) Van Wallerstein is vrij recentelijk een interessant "tegensystemisch" werk verschenen: Wallerstein, I., *Unthinking social science. The limits of nineteenth-century paradigms*, Cambridge: Polity Press, 1991. In het werk (een reader), dat zich eigenlijk als een kritiek van de disciplinaire sociale wetenschappen aandient, grijpt de auteur terug naar de oorspronkelijke maatschappelijke bewogenheid en het engagement van waaruit veel wereld-systeem analyse is gevloeid. Geconfronteerd met de brutaliteit van de postmoderniteit, pleit ook Wallerstein voor een zo breed mogelijke tegensystemische prax